

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v95.2022.10>

І. Б. Факас

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДАМИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВОЧИНІВ

Постановка проблеми. Термін «франдаторний правочин» почав з'являтися в судових рішеннях досить недавно, з 2018 р., однак поступово стає все більше вживаним в судовій практиці. І хоча до цього часу немає його нормативного визначення, понятійний апарат та специфіку вживання терміну «франдаторності» формують суди, які виділяють в окрему категорію так звані «франдаторні правочини».

Реалізуючи право на судовий захист і звертаючись до суду з позовом про визнання недійсним франдаторного правочину, кредитори захищають свої майнові інтереси в цивільних відносинах від недобросовісних дій боржника, спрямованих на недопущення звернення стягнення на майно останнього.

Метою статті є дослідження поняття та характерних рис франдаторних правочинів, специфіки застосування конструкції «франдаторності», особливостей розгляду судами справ про визнання недійсними франдаторних правочинів в цивільному судочинстві, виявлення проблемних питань та пошуку шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження понятійного апарата франдаторних правочинів, специфіки вживання терміну «франдаторності» займалися такі вчені-юристи: Ю. Демченко, К.Б. Дудорова, К.Ю. Іванова, В.І. Крат, П. Правоторов.

Виклад основного матеріалу. Ще в Римській імперії задумалися над тим, що деякі боржники вигадували певні конструкції для зменшення своїх активів, аби на них не було звернено стягнення через несплату боргів.

Fraus creditorum (з лат. – на шкоду кредиторам) – це вчинення боржником правочинів, спрямованих на зменшення його майна з метою приховати його від звернення стягнення кредиторів. *Fraus creditorum* був сконструйований в преторському праві. Це стало можливим після того, як примусове виконання судових рішень стало відбуватися шляхом звернення стягнення на майно боржника [1].

У різні періоди розвитку цієї конструкції кредитори могли вимагати застосування таких заходів, як: *interdictum fraudatorium*, *actio Pauliana*, *restitutio in integrum ob fraudem*. У часи Юстиніана оспорювання правочинів на шкоду кредиторам стало відбуватися за допомогою *actio Pauliana* (Генріх Дернбург, «Пандекти: Зобов'язальне право»). Метою цього позову було відновлення такого стану речей, який би настав за відсутності франдаторних дій боржника, про що зазначає, зокрема, Давид Грімм у роботі 1915 року «Оспорювання актів, здійснених на шкоду кредиторам».

Для пред'явлення *actio Pauliana* були потрібні певні умови. По-перше, зменшення майна боржника. Розумілося таке зменшення досить широко. Зокрема,

це було відчуження, відмова від права, пропущення строку для пред'явлення позову. По-друге, намір боржника заподіяти шкоду своїм кредиторам (*consilium fraudandi*). І нарешті, результат такого наміру: щоб кредитори (або їх правонаступники) не могли отримати повного задоволення з майна боржника [1].

Позов у таких випадках пред'являвся одночасно до боржника і його контрагентів, з якими він укладав відповідні договори. Якщо контрагенти діяли недобросовісно, вони зобов'язувалися до відшкодування всієї завданої кредиторам шкоди. Добросовісні контрагенти та після спливу одного року – будь-які відшкодовували кредиторам шкоду лише в розмірі отриманого від боржника, якщо відчуження відбувалося за безоплатною підставою.

Щоб швидко та ефективно повертати такі активи боржникові, застосовували різні правові засоби (*interdictum fraudatorium*, *actio Pauliana*, *restitutio in integrum ob fraudem*). «Протягом тисячоліть ця конструкція видозмінювалася, але вона завжди залишалася фrawdаторністю, тобто конструкціями, які вчиняються на шкоду кредиторам [1].

В Україні Верховний Суд почав застосовувати конструкцію фrawdаторності у 2018 році, коли при розгляді однієї зі справ постало питання, чи можна кваліфікувати правочин як фrawdаторний через застосування загальних засад законодавства, зокрема справедливості, добросовісності та розумності, а також недопустимість зловживання правом. [2].

Однак базове визначення поняття «фrawdаторного договору» та «фrawdаторності» дано Верховним Судом лише у 2019 році. Під фrawdаторним договором розуміється договір, що вчиняється на шкоду кредиторам [3].

На думку К.Ю. Іванової поняття «фrawdаторний правочин» не може претендувати на те, щоб стати нормативно-правовим терміном сучасного законодавства [4, с. 146].

К.Б. Дудорова висловлює позицію про категоричність думки К.Ю. Іванової. На її погляд, з урахуванням надбань вітчизняної судової практики настав час для закріплення у Цивільному кодексі України правил, які передбачатимуть підстави для визнання недійсним саме фrawdаторного правочину [5, с. 110].

Ми підтримуємо позицію К.Б. Дудорової про необхідність нормативного закріплення поняття «фrawdаторності», оскільки воно поступово стає все більше вживаним в судовій практиці, а застосування конструкції «фrawdаторності» має певну специфіку. Нормативне закріплення фrawdаторного правочину дозволить відмежувати його від фіктивного правочину.

Мета фrawdаторного правочину завжди приховується в момент його укладання, однак виявляється вона в діях або бездіяльності боржника як до, так і після настання строку виконання зобов'язання і спрямована на недопущення звернення стягнення на майно останнього.

Фrawdаторним договором може бути як оплатний, так і безоплатний договір. Застосування конструкції «фrawdаторності» при оплатному цивільно-правовому договорі має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати оплатний договір як такий, що вчинений на шкоду кредитуру. До таких обставин, зокрема, відноситься: момент укладення договору; контрагент

з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пасинок боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа); ціна (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника» [3].

Позитивно вплинула на застосовування конструкції фrawdаторного правочину постанова Великої Палати ВС від 3 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц (провадження № 14-260цс19). Справа на розгляд Великої Палати була передана з мотивів необхідності відступу від висновку Верховного Суду України, який подібні до обговорюваних правочини кваліфікував як фіктивні. Натомість колегія суддів вважала, що треба розмежувати конструкції фіктивності та фrawdаторності, оскільки фіктивний правочин не передбачає наміру створити правові наслідки, натомість фrawdаторний їх створює – відчужується майно тощо [3].

Таким чином, фrawdаторний договір є різновидом фіктивних правочинів. Спільними рисами фrawdаторних і фіктивних правочинів є те, що обидва спрямовані на введення в оману або сторону правочину або будь-яку іншу третю особу. Відмінними рисами є те, що фіктивний правочин не має на меті встановлення правових наслідків, які передбачені законом для цього виду правочину. В свою чергу, фrawdаторні правочини завжди вчиняються для створення правових наслідків – відчуження майна.

Фrawdаторним правочином може бути як односторонній, так і двосторонній чи багатосторонній правочин. Таку позицію висловив Верховний Суд у лютому 2021 року при розгляді справи № 757/33392/16. Цю конструкцію почали застосовувати суди в подальших справах [6].

Вищевикладене дозволяє сформулювати характерні ознаки фrawdаторних правочинів:

1) укладається на шкоду кредиту; 2) є різновидом фіктивних правочинів; 3) прихована мета укладання; 4) може бути як оплатним так і безоплатним; 5) може бути одностороннім, дво- або багатостороннім; 6) вчиняється для створення правових наслідків; 7) вчиняється, як правило між близькими родичами.

Однією із основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт 6 статті 3 Цивільного кодексу України – далі ЦК України) [7] і дії учасників цивільних правовідносин мають бути добросовісними. Тобто відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Цивільно-правовий договір не може використовуватися учасниками цивільних відносин для уникнення сплати боргу або виконання судового рішення про стягнення боргу, що набрало законної сили [2].

Тому не виключається визнання недійсним договору, спрямованого на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України) [7].

Велика палата Верховного Суду зробила висновок, що позивач вправі звернутися до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що спрямований на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимості зловжи-

вання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України), та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним, якою може бути як підстава, передбачена ст. 234 ЦК України (Правові наслідки фіктивного правочину), так і інша, наприклад підстава, передбачена ст. 228 ЦК України (Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства) [3].

Реалізуючи право на судовий захист і звертаючись до суду з позовом про визнання недійсним правочину, стороною якого не є, позивач зобов'язаний довести (підтвердити) в установленому законом порядку, яким чином оспорюваний ним договір порушує (зачіпає) його права та законні інтереси, а суд, у свою чергу, перевірити доводи та докази, якими позивач обґрунтовує такі свої вимоги, і в залежності від встановленого вирішити питання про наявність чи відсутність підстав для правового захисту позивача. Відсутність порушеного або оспорюваного права позивача є підставою для ухвалення рішення про відмову в задоволенні позову, незалежно від інших встановлених судом обставин.

Нерідко фраздаторними правочинами виступають шлюбні договори. Розглядаючи справи про визнання фраздаторного правочину недійсним, суд враховує часовий проміжок, коли було укладено такий договір. Так, з матеріалів цивільної справи № 932/6048/21 про визнання шлюбного договору недійсним вбачається, що шлюбний договір був укладений боржником в період, коли кредитор почав активні дії з метою стягнення заборгованості. Боржник розуміючи, що така заборгованість дійсно існує та підтверджена відповідними договорами позики, тобто ймовірність її стягнення є високою, почав вживати заходи з метою зниження своєї платоспроможності та унеможливлення звернення стягнення на будь-яке ліквідне майно. Суд дійшов висновку, що шлюбний договір містить всі ознаки фраздаторного правочину та визнав його недійсним [9].

Важливим критерієм фраздаторності є наявність судової справи – відкритого провадження у справі чи рішення про стягнення заборгованості з боржника. Проте, як зауважує Ю. Демченко у справі № 727/2525/20 Верховний Суд зазначає, що будь-який правочин, учинений боржником у період настання в нього зобов'язання щодо погашення заборгованості перед кредитором, унаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності та набуває ознак фраздаторного. Тобто фраздаторний правочин, на його думку, набув розширеного тлумачення: тепер для визнання зловживання правом не обов'язково має бути ініційованим кредитором судовий спір. Достатнім є сам факт наявності укладеного договору, за яким боржник має заборгованість станом на дату вчинення оскаржуваного правочину [10].

В такий позиції Верховного Суду Ю. Демченко вбачає проблемний момент та широке поле для маніпуляцій з боку недобросовісних осіб. На час оформлення цивільно-правових договорів (наприклад, купівлі-продажу, дарування) формально в продавця немає обтяжень/ обмежень у розпорядженні майном, він не обліковується в реєстрі боржників. Відповідно, ні нотаріус, ні покупець не можуть перевірити наявності договорів, за якими продавець може мати заборгованості і як наслідок правочин буде посвідчено нотаріально [10].

Як слушно зауважує Ю.Демченко згодом покупець (обдарований) може отримати позовну заяву від третьої особи – кредитора продавця – про визнання такого правочину недійсним у зв'язку з його фраздаторністю. Кредитор зазначить, що договір укладено задовго до дати укладання договору відчуження нерухомості і що боржник діяв недобросовісно, знаючи, що настала дата розрахунку за укладеним договором, свідомо відчужив це майно. У результаті правочин буде визнано недійсним, майно – повернуто продавцю, а от кошти за нерухомість – навряд [10].

На наш погляд, вирішити таку проблему можна шляхом конкретизації часового періоду укладання фраздаторних правочинів. Доцільним уявляється також передбачити в реєстрі боржників окремий розділ, до якого кредитори можуть вносити повідомлення про настання дати виконання боржником зобов'язань за договором. А також передбачити обов'язок нотаріуса повідомляти потенційних покупців про такі обставини.

З метою упередження таких ситуацій та задля максимального захисту прав покупця під час оформлення договорів щодо продажу нерухомості, Ю.Демченко пропонує в договорі передбачати пункт про те, що в разі пред'явлення позову кредиторами щодо дійсних зобов'язань до покупця про визнання договору фраздаторним, продавець зобов'язується повернути кошти у повному обсязі та/або розрахуватись із кредитором за зобов'язаннями. Також продавець, на його думку, має відшкодувати судові витрати, пов'язані із розглядом та вирішенням цивільної справи в суді [10].

Загалом Верховний Суд виділив декілька підстав для визнання недійсним правочину як фраздаторного: 1) правочин вчинено боржником у період настання в нього зобов'язання щодо погашення заборгованості перед кредитором; 2) правочин вчинено на користь пов'язаної із боржником особи; 3) занижена вартість предмету договору, що відчужується (якщо правочин двосторонній та оплатний); 4) дії боржника є недобросовісними та вчинені з метою неповернення заборгованості коштом майна, що йому належить (постанови ВС – від 7 жовтня 2020 р. у справі № 755/17944/18 р. [8]).

Висновки. Аналіз законодавства та судової практики дозволяє дійти наступних висновків. Поняття «фраздаторний правочин» нормативно не визначено, а підстави для визнання недійсним правочину як фраздаторного сформовано судовою практикою. Фраздаторні правочини набувають розширеного тлумачення. У разі задоволення позову та визнання фраздаторного правочину недійсним, кредитор реалізує своє право на судовий захист і досягає бажаного результату – звернення стягнення на майно. Закріплення нормативного визначення підстав для визнання недійсним фраздаторного правочину повинно унеможливити порушення прав, осіб, які постраждали від недобросовісних дій боржника.

Література

1. Крат В.І. Фраздаторність від Юстиніана. Закон і бізнес. 10.07 – 16.07.2021 р. URL: https://zib.com.ua/ru/148293pochemu_darit_kvartiru_materi_nedobrosovestno_i_kogda_proish.html (дата звернення: 26.10.2022 р.)
2. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2018 р. № 379/1256/15-ц Н 61-1300св18. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/c005686?an=3> (дата звернення: 26.10.2022 р.)

3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 р. у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 26.10.2022 р.).
4. Іванова К.Ю. До питання про фраздаторні правочини. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С.143–146.
5. Дудорова К.Б. Фраздаторні правочини у цивільному праві України. Актуальні проблеми правової науки: матеріали Міжнародного науково-практичного конгресу, (м. Запоріжжя, 1–2 жовтня 2021 року) / за заг. ред. Т. О. Коломєць. Запоріжжя : ЗНУ, 2021. С. 108–110.
6. Постанова Верховного Суду від 24.02.2021 року в справі № 757/33392/16. (провадження № 61-10541 св 19) URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95213197&red=1000033fd4fb6b072d1d150d5bdc951a0b0446&d=5> (дата звернення: 26.10.2022 р.).
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
8. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 жовтня 2020 року в справі № 755/17944/18 (провадження № 61-17511св19022). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92315178> (дата звернення: 26.10.2022 р.).
9. Матеріали цивільної справи № 932/6048/21 про визнання шлюбного договору недійсним. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104058573> (дата звернення: 26.10.2022 р.).
10. Ю. Демченко Зворотний бік фраздаторності. URL: <https://zib.com.ua/ua/149142.html> (дата звернення: 26.10.2022).

Анотація

Факас І. Б. Особливості розгляду судами цивільних справ про визнання недійсними фраздаторних правочинів. – Стаття.

У статті проаналізовано історичні витоки походження терміну «фраздаторність» з римського права. Досліджено запровадження терміну фраздаторний правочин в українську судову практику та подальший розвиток судової практики. Проаналізовано понятійний апарат та специфіку вживання терміну «фраздаторний правочин», особливості розгляду та вирішення в порядку цивільного судочинства справ про визнання недійсними так званих «фраздаторних правочинів», які суди виділяють в окрему категорію справ.

Досліджено використання конструкції фраздаторності через застосування загальних засад законодавства, зокрема справедливості, добросовісності та розумності, а також недопустимості зловживання правом.

У статті порушується проблема відсутності нормативного визначення терміну «фраздаторний правочин», а також чітких правил, які передбачатимуть підстави для визнання недійсним саме фраздаторного правочину.

Визначено спільні та відмінні риси фраздаторних і фіктивних правочинів, що дозволяє їх розмежовувати. Сформульовані характерні ознаки фраздаторних правочинів. Проаналізовано підстави для визнання недійсним фраздаторного правочину, а також правові наслідки кваліфікації правочину як фраздаторного.

Досліджено особливості реалізації кредиторами права на судовий захист в цивільних відносинах шляхом пред'явлення позову про визнання недійсним фраздаторного правочину.

Також у статті порушується проблема розширеного тлумачення фраздаторних правочинів, що може призвести до маніпуляцій з боку недобросовісних боржників.

Сформульовано висновки, в яких зазначено, що задля уникнення розширеного тлумачення фраздаторних правочинів, необхідно дати нормативне визначення таким правочинам та закріпити чіткі правила, які передбачатимуть підстави для визнання недійсним саме фраздаторного правочину. Закріплення нормативного визначення підстав для визнання недійсним фраздаторного правочину повинно унеможливити порушення прав, осіб, які постраждали від недобросовісних дій боржника.

Ключові слова: правочин, фраздаторність, фіктивний правочин, фраздаторний правочин, визнання правочину недійсним, цивільне судочинство.

Summary

Fakas I. B. Peculiarities of consideration by courts of civil cases on invalidation of fraudulent transactions. – Article.

The article analyzes the historical origins of the term “fraudulent” from Roman law. The introduction of the term “fraudulent transaction” into Ukrainian judicial practice and the further development of

judicial practice were studied. The conceptual apparatus and the specifics of the use of the term “fraudulent act” were analyzed, as well as the peculiarities of consideration and resolution of cases of invalidation of the so-called “fraudulent acts” that the courts separate into a separate category of cases in the civil court procedure.

The use of the construction of fraud through the application of general principles of legislation, in particular fairness, good faith and reasonableness, as well as the inadmissibility of abuse of law, is studied. Common and distinctive features of fraudulent and fictitious transactions are identified, which allows them to be distinguished. Characteristic signs of fraudulent transactions are formulated. The grounds for invalidating a fraudulent transaction are analyzed, as well as the legal consequences of qualifying a transaction as fraudulent.

The article raises the problem of the lack of a normative definition of the term “fraudulent transaction”, as well as clear rules that will provide grounds for invalidating the fraudulent transaction itself. Peculiarities of creditors’ implementation of the right to judicial protection in civil relations by filing a lawsuit to invalidate a fraudulent transaction have been studied.

The article also raises the problem of the extended interpretation of fraudulent transactions, which can lead to manipulations by unscrupulous debtors.

Conclusions have been formulated, which state that in order to avoid an extended interpretation of fraudulent transactions, it is necessary to give a normative definition to such transactions and establish clear rules that will provide grounds for invalidating the fraudulent transaction itself. Consolidation of the normative definition of the grounds for invalidating a fraudulent transaction should make it impossible to violate the rights of persons who have suffered from the debtor’s dishonest actions.

Key words: deed, fraud, fictitious deed, fraudulent deed, invalidation of deed, civil proceedings.